

Kiss Viktor

Antonio Negri: a Birodalom, a Sokaság és a posztmodern forradalom

Nem az a kérdés, hogy szükség van-e a politika realista szemléletére – mondja Antonio Negri a *Multitude* utolsó lapjain, a radikális demokratikus politikai stratégia problematikája kapcsán – hanem, hogy hányféle politikai realizmus létezik egy időben? „A politikai realizmus túl gyakran kapcsolódik konzervatív, vagy reakciós világképekhez olyan fogalmi alapokon, mint az erő, a hegemónia, vagy a szükségszerűség. Thuküdidész dialógusától Churchill emlékirataiig a politikai realizmus az erőt általában politikai döntő tényezőként ünnepli, de ma már ez a nézőpont inadekvát. A forradalmi vágy soha nem kevésbé realista, mint a reakciós szándék: Saint-Just Metternichnél, Lenin Kornyilovnál, Mao Csang Kai-seknél nem volt kevésbé realista. A forradalmi realizmus alapja ugyanakkor nem annyira az erő koherenciája, mint a forradalmi vágy rendíthetetlenül változást követelő mechanizmusai. Az erő, amit a forradalom szervez és létrehoz, nem a folyamatok elején jelenik meg, hanem a végén: a forradalmi realizmus termeli és reprodukálja a forradalmi létrejövés folyamatát és burjánzani engedi a forradalmi vágyat. (...) Machiavelli óta tudjuk, hogy egyszerre minden pillanatban legalább kétféle realista szemlélete lehetséges a politikának: egy reakciós realizmus és egy forradalmi realizmus.” (Negri-Hardt, 2004:356)

Ebben a tanulmányban arra vállalkozom, hogy a politikai realizmus problematikája felől olvassam újra Negri életművét.

Kiindulópontom szerint ez a kérdéskör egészen a kezdetektől jelen van életművében, ugyanis az Operaismo mozgalom egyik központi teoretikusaiként már a hetvenes években is arra vonatkozott a klasszikus marxizmussal szembeni kritikájának egyik döntő iránya, hogy – ezt a mai fogalmat használva – Marx és a marxisták nem voltak „politikai realisták”, pontosabban „antipolitikai realisták” voltak.

A tanulmányban azt a folyamatot kívánom bemutatni, aminek során Negri a neomarxista – vagyis a politikára vonatkozó autonóm marxista nézőpont híánya által inspirált – „politikaelmélet” projektjétől a kétezres években eljut egy poszt-marxista politikai ontológia megkonstruálásáig. A tanulmány második felében amellettt érvelek, hogy Antonio Negri a kilencvenes évektől egy lépéssel tovább halad a posztfundacionalista elmélet és a „spekulatív baloldal” legtöbb képviselőjéhez képest, amennyiben szerinte a realista politikai ontológia felada-

ta a globális baloldal dekonjunktúrájának idején sem lehet „csak” a forradalmi politika lokalizációja, hanem a forradalmi realizmus megalapozása kell legyen.

Negri eszerint azért is kívánja a „politikai realizmus” nézőpontját egy „forradalmi realizmus” nézőpontjára cserélni, mert számára csak így garantálható a megszabadulás a reálpolitika kísértetétől, ami a klasszikus baloldal, a létező szocializmusok számára végzetesnek bizonyultak és ami a posztmodern forradalmak időszakában végérvényesen inadekváttá vált.

Az antipolitikai realizmuson túl: a történelmi objektivizmustól a politikai harc autonómiájáig

Álláspontom szerint Negri a hetvenes évektől a marxista politikai realizmus hiányát és féloldalas jelenlétét kritizálja. Úgy véli, hogy a marxizmus korábbi formájában egy olyan objektivista elmélet volt, amely nem megalapozta, hanem éppen meggátolta az osztályharc megértését és folytatását. Véleménye szerint Marx munkáinak jelentős részében szintén tetten érhető ez az objektivista szellemiség, különösen *A tőkében*, amelynek ez tetszik alapvető módszertanának. Csakhogy a marxi oeuvre eredeti alapállása éppen ennek ellentéte, amiről leginkább a *Grundrisse* néven ismerté vált, *A tőkéhez készült előmunkálatok és jegyzetek* tanúskodnak. (Negri, 1992)

Alex Callinicos elemzi, ahogyan ezzel Negri fordít egyet a *Grundrisse* bevett értelmezésén, amely „a Tőke koncepcióinak születését” keresi a feljegyzésekben. Számára a kéziratok a szubjektivista Marx, a „Marxon túli Marx”, a profitráta csökkenésének, a munkaérték elméletnek és a tőke önmozgásának alapján álló marxi elmélet alternatíváit kínálják. Egyszerűen fogalmazva: míg az objektivista marxizmus számára a kapitalizmus főszereplője a tőke, addig a politikai marxizmus számára a fő ágens a burzsoá/proletár antagonizmuson belül mindinkább a munkás – a kapitalizmus analízisének alapja pedig a munka. (Callinicos, 2001)

Negri kiindulópontja szerint a marxizmus mindig is realista volt abban az értelemben, hogy a politika racionalitását kívánta megragadni. „A hatvanas évek politikai és társadalmi harcainak sokasága azonban a marxisták számára első ránézésre irracionálisnak tetszett. Megkérdőjeleződött, hogy a munkásosztály-racionalitás, amely addig minden koherens projekt és taktikai döntés alapja volt, gazdasági alapú racionalitás-e egyáltalán? Vagy esetleg társadalmi racionalitás? Az értéktörvény következménye? A szakszervezetek által intézményesített logika? A rend és a törvényszerűségek racionalitása? Vagy a forradalomé és a politikáé? stb. stb.” (Negri, 1982:212) Ezzel párhuzamosan azonban Negri a korábbi marxizmusok nagy részét azzal vádolja, hogy ez a nézőpont valójában egyfajta „antipolitikai realizmust” valósított meg. A korábbi koncepciók a történelmi folyamat egyfajta függő változójává fokozták le a politikát: a politika a történelmi folyamat integráns része – mondják a korábbi marxizmusok, maga a politika nélküli politika. Negri ezzel szemben (az Operaismo eredeti

tronti intencióival összhangban) úgy véli, Marx számára a főszereplő nem a tőke, hanem a munkás. (Tronti, 1964, Negri, 1982) A munkás aki termel, a munkás, akit integrálni kell a termelésbe, a munkás, aki kihívások elé állítja a tőkét, a munkás, akit reprodukálni kell stb. Ezért egyértelmű, hogy Marx érdeklődésének középpontjában maga az osztályharc állt, vagyis a forradalmi politika racionalitása a kapitalizmusban. (Negri, 1982) Negri tehát nem különbözik a workerizmus és a tágabban vett autonomista marxizmus más képviselőitől abban, hogy szerinte is a kapitalizmus gazdasági logikája helyett az osztályharc politikai logikáját kell megérteni, ha a forradalmi átmenet tényleges kérdéséről beszélni akarunk. Az ő elmélete is a marxizmus antipolitikai realizmusával, a marxi politikaelmélet hiányos voltával, a marxizmus forradalomelméletének elavult és esetleges jellegével szemben született meg. Ami miatt azonban véleményem szerint Negri neo-marxista projektje a hetvenes években a későbbi munkái szempontjából mégis fontos elemeket tartalmaz, az nem más, mint hogy ez a politikaelmélet a politika szubjektív harcaira-viszonyaira helyezi a hangsúlyt objektív, „politikai realista” sajátosságaival szemben.

Negri célja annak a hipotetikus állapotnak a leírása, amely a munkásosztály harca és a tőkések reformizmusa során létrejövő egyensúlyi időszakokban figyelhető meg és amelyet folyamatosan bomlasztanak a fennálló reális antagonizmusok. Egy ilyen felbomlási-újrakonstruálási hullámon jutott túl véleménye szerint a nyugati kapitalizmus a hetvenes évek közepére. A tömegmunkástól (mass worker) a társadalmiasult munkásig (social worker) terjedő átváltozási folyamatról van szó, ami nem más, mint az állampolgár, a fogyasztó, a „magánéleti” individuum, a munkavállaló születése.

Az elemzés középpontjában az antagonizmus fogalma áll. Számára az ellentmondás (contradiction) objektivista-ökonomista-determinista kategóriájának politikai párja az antagonizmus lesz: az antagonizmus nem az ellentétek objektív összeütközése, nem a közöttük lévő dialektikus szintézis forrása, hanem két elem „feje tetejére állított tükör imázsa, amelyek különböző elszeparált tereken jönnek létre”. (Cascarino-Makdisi, 1995) Valójában Negri antagonizmus fogalma elválaszthatatlan az „osztálykompozíció” fogalmától. Szerinte a kapitalizmusban a tőke alapvető törekvése, hogy kiküszöbölje a politika létezését, vagyis olyan produkciós-reprodukciós struktúrákat hozzon létre, amelyek során a munkás munkaerőként szubjektivizálja magát. A reális antagonizmusok olyan, a struktúrából és ennek a szubjektivizációs-valorizációs folyamataiból eredő szituációk, amelyekben a munkás szembefordul saját munkaerő-voltával és kihívást intéz a tőkés osztály irányába. Vagyis a munkás „másnak érzi magát”, mint amit a tőke kívánatosnak tart.

Ezen a ponton születik meg a politika, mint az osztályharc aktuális, a munkásosztály szubjektivitását objektív történelmi ágenssé változtató formája. (Negri, 1982) Ebben a helyzetben a tőke nem tehet mást, mint újrakonstruálja a szituációt, „a tőkének egyetlen fegyvere van, újrastrukturált és alternatív módját létrehozni az osztálykompozíciónak”. A tőke és a forradalom politikai harca ez,

ahol a tőke diskurzív-ideológiai-társadalmi célja, hogy az egyének munkaerőként összhangban legyenek munkán kívüli önmagukkal, a forradalmi aktor célja pedig, hogy a munkás lázadjon a munka ellen, munkásosztályként létrehozza saját autonóm társadalmi-politikai valóságát: az ellentársadalmat és annak forradalmi politikai szervezeti formáját. Ennek a küzdelemnek azonban feloldása nem „elméleti”, nem a determinisztikus, objektív és eszkatologikus történelmi objektivizmus, hanem a szubjektivista, autonomista és szeparációkban gondolkodó forradalmi realizmus.

Antonio Negri realista politikai ontológiájának alapszerkezete: a makropolitika, a mikropolitika és a forradalom aktualitása

Antonio Negri poszt-marxista fordulata, amelyet a *Marx beyond Marx* gondolatvilága alapozott meg, a nyolcvanas évek közepén, franciaországi emigrációja során vált teljessé. Ez a „politikai realizmus” kérdéskörének szempontjából azért kiemelkedően fontos, mert Negri – a korszak több teoretikusához hasonlóan – úgy véli, hogy a szocialista-kommunista baloldal egyre mélyülő válsága egy olyan „realista politikai ontológia” keretében érhető meg és adhatók rá adekvát válaszok, amely alapvetően kívül esik a marxizmus elméleti apparátusán és gondolati rendszerén. (D’Amato, 2014)

Negri „poszt-marxista” élménye kettős forrásból táplálkozik. Az egyik oldalon a radikális baloldal defetizmusa áll. A „politikai realizmus” sokat vitatott alapvetései térnek vissza a 68 utáni vereség és dekonjunktúra magyarázatainak sorában: hogy „a politika mindig is ilyen volt”, hogy „a hatalmasok és erősek végül mindig győznek”, hogy „a politikát természete szerint nem szimpatikus dolgok definiálják és nincs más választás mint a visszavonulás az antipolitikus-civil gyakorlatokhoz” stb. (Backledge, 2010) A feladat kitorni ebből a gondolatvilágból – amihez azonban elég kevés fogódzót kínál Marx maga. Marxnak ugyanis nincs általában vett politikaelmélete, ahol azonban mégis, ott a mai értelemben vett politikai realizmus legpesszimistább banalitásainak hódol be.

A másik poszt-marxista élmény az úgynevezett új társadalmi mozgalmak megjelenése. Ez Negri számára újra egy optimista politikakép és a forradalom aktualitásának lehetőségét kínálta. Negri ugyanis jól tudja, hogy a politikai realizmus „pesszimista” alapvetései, amelyek eredendően az utópizmussal, az illúziók politikájával szemben jöttek létre, a másik oldalon az ideológia problémájával találják magukat szemben.

A politikai realizmus pesszimista politikaképe túl könnyen vezethet az antidemokratikus és antihumánus hatalmi gyakorlat elfogadásához, az autoriterreakciós politika igazolásához, az erőre alapozó vezető iránti rajongáshoz, az ellenállás kapitulációjához, az egyén oportunizmusának mentegetéséhez, vagy éppen a romantika öncélú szerepeihez. „Az optimizmusnak persze nincs filozófiai relevanciája, vagy értéke. A pesszimizmus ugyanakkor egyet jelent a po-

litikai gyakorlatban a cinizmus és a nihilizmus. Azt mondhatjuk tehát, hogy amiben én hiszek a [realista] filozófiai és politikai nézőpont kapcsán az nem más, mint az öröm lokalizációja: a valóságnak expanzív valóságként történő beazonosítása, a létezésnek kreatív létezésként történő felismerése, a fennálló fetisizálása helyett a pozitív ideálok realizmusa.” (Negri, 2006:364-365)

Ennek az „optimista politikaképnek” a keresése során alapvetően határozza meg Negri szellemi pozícióit Gilles Deleuze és Félix Guattari munkássága, illetve kollegiális kapcsolatuk Párizsban. (Thoburn, 2014:69-70) Deleuze és Guattari fogalomrendszere és gondolkodásmódja először is eszközöket kínál annak a helyzetnek az értelmezéséhez, hogy a munkásszféra bár empirikusan létezik, önálló és központi politikai súlyát elvesztette. Céljuk, hogy módszert dolgozzanak ki a „forradalom aktualitásának” beazonosítására; hogy egy szubjektum nélküli politika leírását kezdeményezzék; hogy feltárják a politikai folyamat nyitottságát, sokarcúságát és esetlegességét; hogy a politika fókuszát a nagypolitikán kívülre helyezték – Negri számára lehetővé teszi, hogy a poszt-hatványolcas szituáció dinamikáját leírja.

Ahogy Ian Buchanan és Adrian Parr kifejti: az Autonómia mozgalom szembesülése azzal, hogy az osztályok háttérben kisebb egységek működtetik a politikai folyamatokat, amelyek túlhaladhatnak az osztályhatárokon és aláássák a politika könyörtelen realizmusát és az identitások merev kereteit: a kommunikáció, a diskurzusok, a vágyak, a különbözőségek, a változékonyság központi jelentősége a „mikropolitika kommunizmusának nézőpontjához vezet”. (Buchanan-Parr, 2006:54) Deleuze a marxi életmű tulajdonképpen magvát a kapitalizmusban immanensen benne lévő kommunizmus felismerésének és autonómmá változtatásának projektjeként azonosította („a politika nem más, mint a létrejövés sikerre vitelének folyamata”), amiben Negri saját korábbi workerista és kommunista pozícióinak „aktualizált” formáját vélte felfedezni és újradefiniálni. (Alliez, 2010)

Deleuze számára Marx nem a kapitalizmust és megdöntését rendszerszerűen (totalitásban) vizsgáló tudós, vagy filozófus. Éppen ellenkezőleg. „Marx szerint nem létezik eleve adott, egyszerű és szükségszerű kiút a kapitalizmusból”, sem pedig olyan mechanizmus, amely a kapitalizmusban létrehozná egy „tőle teljesen független” társadalmi-termelési mód eszközeit, feltételeit és szükségességét a „kommunista állapotot”. „Marx szerint a kommunizmus olyan potenciál, amely háborgatja a kapitalizmust, amely a kapitalizmusban belül és azon túlmutatva emelkedik fel”. (Thoburn, 2014:39) Végezetül a politikai folyamatok konkrét dinamikájának leírása Deleuze és Guattari részéről Negri számára olyan elméleti keretrendszert jelentett, amely segítségével a kilencvenes évektől megtalálhatta saját konkrét empirikus anyagát és kidolgozhatta ontológiájának végleges formáját, aminek köszönhetően sokak számára ma ismertségét és elismertségét köszönheti az akadémiai világban. Teljes mértékben igaza van Thomas Nailnek, aki szerint a politika „konstruktivista dinamikája” áll a *Multitude* koncepciójának középpontjában, amit konkrét és empirikus formá-

ban Negri az Occupy Mozgalom szervezeti-szellemi folyamataiban is beazonosít. (Patton, 2011; Nail, 2013)

Negri a poszthatvannyolcas szituáció megértését célzó elméletének megkonstruálása során tehát átveszi Deleuze és Guattari megkülönböztetését a politika „makro”, „nagy”, vagy „moláris”, illetve „mikro”, „apró”, vagy „molekuláris” dimenzióját illetően. (Deleuze-Guattari, 1987) Negri és Guattari a nyolcvanas évek közepén közösen írja meg *Communists, like us* című könyvet, melyben ezt továbbgondolva a nagypolitikát úgy fogják fel, mint ami a makroszinteket megszilárdítja és menedzseli, vagyis létrehozza és fenntartja a társadalmi, gazdasági és politikai struktúrát.

Ez egy kvázi funkcionalista nézőpont, amely a politikát azonosítja a politikai realizmus imázsával, vagyis a machiavellianus értelemben vett Fejedelem nézőpontjával és hatalmi gyakorlatával. (Negri-Guattari, 1990) A nagypolitika a Fejedelmek világa, akik közé nem csak a politikusok, hanem a tőkések, a médiavezetők, vagy éppen a divatcégek irányítói is tartoznak. Ez a nagypolitika azonban csak akkor működhet, amikor az úgynevezett kispolitika (minor politics) éppen nem elég erős. A kispolitika ugyanis létezése esetén a nagypolitikát bohózzá teszi és végül formáival és szereplőivel egyetemben elsöpri.

Negri szerint a nagypolitika és a kispolitika viszonya a deleuze-i többség-kisebbség szembeállítás mentén ragadható meg. Deleuze úgy véli, a többség létrehozása a nagypolitika legfőbb funkciója: a többség nem létszáma alapján határozódik meg, hanem „azok alapján a modellek alapján, amelyekhez konformnak kell lenni”. A nagypolitika „Fejedelmei” ezért mindazok, akik létrehozzák az adott korszak modelljeit, identitásait, szerkezetét, és akik ezek fenntartásán fáradoznak – természetesen saját funkciójuk és pozícióik fenntartásával egyetemben. Ebben a nagypolitika-értelmezésben tehát az ellentmondások dialektikáját felváltják a beilleszkedés/kiszabadulás, az osztályt a kisebbség/többség, a totalizáló objektív tőkét a szerepeket kiosztó és kontrolláló piac/autonóm társadalom stb. duális fogalmai.

Negri úgy véli, hogy a makropolitika konfliktusai a modellekkel és struktúrákkal, a saját és a rólunk döntő szerepekkel szembeni tiltakozásból születnek, ezek a tulajdonképpen „moláris antagonizmusok”. (Negri-Guattari, 1990: 32-35, Toscano, 2009) Ezen emancipációs processzusok mellett azonban megjelennek a molekuláris világ folyamatai is: ahogyan az egyének a modelleket szubjektivizálják, ahogyan rátalálnak a modellekbe nem illeszthető elemekre, ahogyan a modelleket továbbfejlesztik, vagy alternatívájukhoz jutnak stb., vagyis azokhoz a kisebbségi helyzetekhez, amelyek elismertetése, intézményesítése, vagy a modellek egész felcserélése ezekre elengedhetlenné válik.

A molekuláris világ áramlásai, módosulásai és összeállásai adják azokat a marginalizált elemeket, amelyek a centrumba igyekeznek és saját modelljeik kiépítésén fáradoznak. (deterritorializáció) Ezek a forradalmi létrejövések, amelyek 1968-ban is a siker kapujában voltak, azonban univerzálisságuk, humanitásuk és szingularitásuk, nyitottságuk, pluralizmusuk révén alternatívát jelen-

tenek nem csak a társadalmaknak, de a társadalmi organizációknak, végső soron a nagypolitika számára is. „A politika ma nem más, mint a halott struktúrák uralma az egész élő teremtesen. A rajtuk uralkodó fejedelmek visszatértek, csak ha lehet még perverzebb és üresebb módon, mint annak idején, Machiavelli korában, vagy a felvilágosodást követő restauráció időszakában”. (Negri-Guattari, 1990:38)

A mikropolitika (forradalmi) realizmusa Guattari és Negri szerint a marginális-centrális tengelyen mozog. A mikropolitika során a marginális dolgok a centrumba áramlanak és ezzel abba a pozícióba kerülnek, hogy többségivé válhassanak, ha meg tudnak szilárdulni, és ha emancipálódnak a hegemon modellek alól. Ez az emancipáció azonban csak liberalizációként lehet teljes, vagyis a molekuláris létrejövésnek meg kell szabadulni a moláris modellektől, a tulajdonképpen uralkodó fejedelmektől. Ez azonban a politika számára mindig nyitott folyamat és magában hordta egy más nagypolitika, vagyis a nagypolitika tagadásának perspektíváját is. A nagypolitika, mint az univerzális igazság, a barát-ellenség képzés, a fix identitások és relációk, a kontroll és önkontroll világa helyett egy nagypolitikává váló mikropolitika – ez volna a kommunista forradalom lehetősége. „A marginális mindig magában hordozza egy új univerzalitás esélyét, vagyis olyan mozgalmá válnak, amely létre kívánja hozni az univerzális új formáját. Ez csak a barát szingularitásának felismerése, a másik megszüntethetetlen heterogenitásának figyelembevétele, a közösség kölcsönös függőségének, értékének és végzetének tudatosítása során töltődhet fel. Ezek a marginalitás logikájának jelei, vagy módszertanai, amelyek egy forradalom előjelei lehetnek”. (Negri-Guattari, 1990:44-45)

Világosan látni kell persze azt, hogy Negri számára a deleuze-i fogalmak és elméleti sémák nem egy formális ontológia lehetőségét jelentik, hanem éppen ellenkezőleg: a konkrétan fellelt jelenségek – mint a kontinentális reakció, a jobboldali előretörés, az új társadalmi mozgalmak megjelenése, vagy éppen a fogyasztói imázsok előretörése, a munka világának újabb átalakulásai – egységes rendszerbe illesztését célozzák azzal a nem titkolt ambícióval, hogy a „hogyan legyünk radikálisak, ha nem lehet” korszakos kérdését ad acta tegye. Vagyis számára Deleuze „vitalizmusa”, idealizmusa, politikai banalitása (Marks, 1998) csak annyiban szimpatikus, amennyiben nyilvánvalóan vékony a határ az autonomista mozgalom és a poszt-marxista anarchizmus között. Negri nem gondolja, hogy a forradalmi praxis optimizmusát olyan metafizikai elvekre lehetne alapozni, mint hogy „elvileg” minden rendszer szükségszerűen rendelkezik saját deterritorializált kívüljével, hogy „elvileg” a létrejövés folyamatosan erodálja a létező alapjait, vagy hogy „elvileg” minden modell szubjektivizálása során tulajdonképpen a modell alóli emancipációnak lehetünk tanúi stb. Negri meggyőződése, hogy a nagypolitika és a mikropolitika deleuze-i forradalmi metafizikája közvetlenül nem vezethet egy forradalmi realista nézőponthoz, de alkalmas lehet egy politikai ontológia kiindulópontjának, ami materialista alapja lehet a forradalomhoz való „realisztikus” viszonyulásnak.

A Réálpolitika vége: nagypolitika-Empire-potestas vs. mikropolitika-Multitude-potentia

Negri a kilencvenes évektől dolgozza ki saját realista politikai ontológiáját, amely alapvetően hordozza magán a deleuze-i makropolitika/mikropolitika koncepció szerkezetét, de egy ponton gyökeresen eltér Deleuze és Guattari (és a „spekulatív baloldal” számtalan más teoretikusának) pozíciójától. (Tampio, 2009) Véleménye szerint ugyanis egy politikai ontológia feladata nem az, hogy megtalálja a jelen forradalmi potenciáljait és lehetőségeit. Hanem, hogy megalapozza a jelen forradalmi folyamat saját realista szemléletét, a tulajdonképpeni „forradalmi realizmust”. A réálpolitika nézőpontja szerint a taktika, vagyis a mindennapi politikai harcok, az „amit meg lehet és meg kell tenni”, gyakorlati szembe kerülnek a stratégiával, vagyis a politikai szubjektum „tényleges” értékrendjével, normáival és vízióival. A réálpolitikának ez az értelmezése, vagyis hogy a politikai szubjektumoknak aktuálisan alá kell vetni magukat a politika játékszabályainak, nihilisztikus célracionalitásának és a körülmények kényszereinek és csak ezekhez képest vethetik fel hosszú távon vágyaikat és értékeiket, az úgynevezett politikai realizmus elválaszthatatlan elemévé vált. Negri szerint a radikális baloldal az elmúlt évszázadban kimerítette „politikai realista” tartalékait, „annak anarchista és leninista változata egyaránt megbukott”. (Negri-Hardt, 2011:57) Sem a politika elleni totális háború (Balázs, 2013), sem a politika felhasználása az új korszak létrehozatalára és magának a politikának majdani felszámolására nem tartható pozíció többé.

Negri tehát azért kívánja a „politikai realizmus” nézőpontját egy „forradalmi realizmus” nézőpontjára cserélni, mert számára csak így garantálható a megszabadulás a réálpolitika kísértetétől, ami a korábbi radikális baloldali mozgalmak számára végzetesnek bizonyult. „A korábbi forradalmak azt gondolták, hogy elegendő megdönteni a fennálló hatalmat, elzavarni az uralkodó osztályt, szétzúzni az államot – de kiderült, hogy megdönteni a tőkét, a patriarchátust, vagy a fehérek uralmát nem elég. [...] A forradalmi emancipáció nem lehetséges liberáció nélkül: a fennállót megdöntő esemény önmagában nem ér semmit, ha nem társul egy hosszú és fájdalmas folyamattal, amely során létrejön az új emberiség. A korábbi forradalmak természetükből adódóan nem tudtak válaszolni arra a kérdésre, hogy hogyan lesz az összeomlasztó emancipációs eseményből alapjaiig hatoló liberációs átmenet”. (Negri, 2011:58) Míg tehát a korábbi forradalmi szemlélet az emancipáció problémáját állította a középpontba és ennek során nem voltak immanens válaszai a liberáció kérdéseire (így védtelenné váltak a „nagypolitika”, a „politikai realizmus”, a réálpolitika jól bevált, esetleges fragmentumokként Marx munkáiban is fellelhető, de „halott” és „reakciós” nézőpontjával szemben), addig Negri arra vállalkozik, hogy a liberáció problémáját középpontba állítva, a posztmodern forradalmak természetét megértve hozzon létre egy „forradalmi realista” viszonyt a korszak radikális poten-

ciáljaihoz, az emancipációt nem a forradalom céljának, eszközének, hanem következményének fogva fel.

Antonio Negri az elmúlt évtizedekben egy olyan komplex és szövevényes ontológiai rendszert hozott létre, amelynek kulcsfogalmai „a biopolitika és a biohatalom, a közös, a kommunikáció, a konstituáló erő, a kommunizmus, a demokrácia, a Birodalom, az ellenség-barát felosztás, a döntés, a gazdasági függés és kölcsönös függés, a hibriditás, a kormányzás fogalma, a Sokaság, a modernitás-posztmodernitás-altermmodernitás hármasa, a forradalom és a sor természetesen még sokáig folytatható. Ez a filozófiai rendszer a felvilágosodás azon filozófiáinak sorába kívánczik, amelyek azt a politikai szubjektumot kuttatták, melyhez csatlakozhatnak, amelyek ezzel összekapcsolódva egy új korszak nyelvezetét adhatják.” (Brown-Szeman, 2005:375)

Az Empire és a Multitude megkülönböztetése Negrinél a politikai realizmus témája felől olvasva egyértelműen azon a feltételezésen alapul, hogy ezek a politika két olyan, gyakorlatilag elkülöníthető dimenzióját jelentik, amelyek a politikai racionalizmus két különböző típusa mentén szerveződnek és működnek. Ezekben az elemzésekben tér vissza a makro- és a mikropolitika deleuze-i megkülönböztetése, amit Badiou és Negri oly sokszor fogalmazott újra elemzéseiben. (Badiou, 2010)

Negri a *Multitude* című könyvének záró oldalain Machiavelli-re hivatkozva kifejti, hogy valójában mindig legalább két politikai realizmus érvényesül minden időben: a reakciós és konzervatív (bio)hatalom realizmusa és a forradalmi (bio)politika realizmusa. Vagyis a makropolitika, a reakciós politika, az Empire a politikai realizmus, a Multitude pedig a mikropolitika, az esetleges forradalmi realizmus világa. A kettő közötti különbség, hogy „előbbi fő motivációja a haláltól való félelem, utóbbié az élet vágya”, vagyis a hatalom realizmusa a túlélés, a hatalmon maradás logikája, az ellenállás realizmusa pedig az új és saját korszak létrehozásának logikája, az új temporalitás létrehozásának, a történelmi törésnek a logikája.

Negri úgy véli, hogy egyrészt a mai korszakban az Empire világában minden korábbinál könnyörtelenebbül érvényesül a hatalom politikai racionalitása, a Multitude világában ellenben lelepleződik minden olyan baloldali és radikális tévedés, amely a forradalom realizmusát a hatalom realizmusának filozófiai alapjain kívánta megkonstruálni. A politikai realizmus nézőpontjának középpontjában ugyanis a „potestas” áll: a hatalom megmerevedett formája, amely a valami fölötti uralom mozzanatán nyugszik és ezért reális magja pozícióinak védelmezése ezzel a „valamivel” szemben. Az Empire globális impériumként a posztmodern potestas, immanens logikájának pedig evidens következménye a nagybetűs Reálpolitika. Ezzel igazolják az USA Irak elleni háborújának elengedhetetlenségét, ennek nevében csorbítják a demokratikus jogokat és engednek korlátlan beleszólást a kormányzati döntésekbe a nemzetközi tőkének és a globális pénzügyi szervezeteknek. (Passavant, 2004:15-16; Negri-Hardt, 2004)

A Birodalom fogalmának eredetiségét ezért nem is annyira tartalma adta – miszerint a modern imperializmus korát felváltja a posztmodern impérium korszaka – sokkalta inkább az a tény, hogy a koncepciót tartalmazó könyv megjelenése tulajdonképpen egybeesett a seattle-i tüntetésekkel, amelyek az alterglobalizációs mozgalmak megszületéséhez vezettek. Negri számára az Empire világa a reálpolitika gonosz birodalma – amivel szemben a radikális szírvárványmozgalmak állnak, megszabadulva a baloldal minden korábbi reálpolitikai bűnétől és mindattól, ami a létező szocializmusban a forradalmi alternatívát évtizedekre lejáratta. (Badiou, 2010; Southall, 2010)

Az Empire természete ugyanis ebből a perspektívából látható világosan: a bipoláris világrend után kiépült egy olyan globális struktúra, amelyben a hatalom komplex nemzetközi szocio-politikai hálózatok formájában jön létre. Valójában arról van szó, hogy a szovjet rendszer bukása után már semmi nem állt az útjába annak a folyamatnak, amelynek során a kapitalizmus és a nemzetállami politika erői túlléptek a nemzeti kereteken és létrehozták azoknak a pozícióknak és kölcsönös függéseknek a rendszerét, amit elsősorban a nagyhatalmak, a multinacionális cégek, a bankok, a médiabirodalmak és a pénzügyi világszervezetek reprezentálnak. Ezzel az új, multipoláris impériummal két probléma van: egyrészt, hogy blokkolja a globalizáció tényleges lehetőségeit, hogy lehetetlenné tesz egy teljes körű és demokratikus alapokon nyugvó globalizációt. Másrészt – és a politikai realizmus szempontjából ez a fontosabb – hogy sem az Empire egésze, sem annak szereplői nem léphetnek ki azokból a működési logikákból és kényszerekből, amelyek ezt a rendszert létrehozták és amelyeket a Birodalom termel és szükségszerűvé tesz.

A Birodalom tehát Negri számára a politikai realizmus világa, ahol a szereplők a politika foglyai, nem léphetnek túl a Realpolitik horizontján. Nem kérdés, hogy az Empire politikai realizmus-leírása a 2001. szeptember 11-i terrortámadás, vagy éppen az iraki háború tematikája körül szerveződve úgy véli, hogy a posztmodern impérium csak a „permanens háború” segítségével tarthatja meg pozícióit és kényszerítheti lojalításra diffúz szereplőit. A posztmodern Empire csak úgy élhet együtt saját tőkés alapjainak állandó krízisével, ha „impérium gépezetként” állandóan megelőzi és termeli a konfliktusokat. A struktúra politikai realizmusa tehát nem más, mint a permanens válságkezelés relatív sikerének és nagymértékű negatív externáliáinak (mind gazdasági, mind ideológiai) „ellensúlyozása” a nemzetközi konszenzus „legitimításával”. Vagyis – Naomi Klein sokk-doktrínájához hasonló módon (Klein, 2008) – a behódolás és egyetértés konfliktusok generálásával jön létre. (Negri-Hardt, 2000:60, 398-399; Southall, 2010:123-138)

Ahogy azonban a Birodalom nem egyszerűen a deleuze-i értelemben vett nagypolitika örököse, hanem a spinozai „potestas” világa is, úgy a Multitude fogalma is sajátos teoretikus hozadékokkal bővíti a mikropolitika ontológiai meghatározását Negri és Hardt munkáiban a „potentia” fogalma mentén. A Multitude Negri számára szocioökonómiai fogalom, napjaink posztmodern

situációjának elnevezése. Ennek a situációnak a legfontosabb sajátossága a társadalmi test felszámolódása, vagyis minden korábbi közösség – a nemzet, az osztály, a társadalom, a nép – eltűnése és lehetetlenné válása a globális kerek között.

A Multitude tehát az emberek közötti kapcsolatok új formája, aminek alapja a common, vagyis a „közös”. Ez a közös kétféle módon jön létre. Egyrészt a kisbetűs sokaság Negri számára a munkásosztály posztmodern megfelelője; olyan osztály-kategória, amely gyökeresen különbözik a marxista osztály meghatározástól: a multitude alapvetően a kapitalizmus új munkaszervezési rendje, vagy „osztály kompozíciója”. A multitude azoknak az embereknek a tömege, akik az immateriális munkát hegemon helyzetbe hozó tőke parancsa alatt dolgoznak, vagy élnek. Az immateriális munka alapja a „közös”, vagyis valamenyny vezető ágazatban és valamennyi hegemon termelési-értékesítési folyamat során az együttműködésre és a kommunikációra, a biopolitikai munkára alapoz. Az immateriális munkának azonban nem csak alapja, hanem terméke is a „common”. Az immateriális munka sajátja, hogy nem dolgokat termel, hanem társadalmiságot: affektív jellegéből adódóan eredménye kommunikáció, emberi kapcsolatok, hálózatok, stílusok, nyelvek, közös helyzetek, együttműködések, élmények, érzelmek-kötődések stb. Az immateriális munka tehát társadalmi tereket, viselkedéseket, szerepeket és kapcsolatokat termel, vagyis bennünket, akik eredményét elfogyasztjuk, akik szolgáltatásait nyújtjuk és a lehetőségeik felhasználásával létrehozuk valóságainkat.

Negri számára ez azt jelenti, hogy a posztmodern kapitalizmusban a termelés létrehozza a nagy betűs Sokaságot: a posztmodern közösséget, vagyis az emberek közötti, állandóan változó és bővülő kapcsolatokat és közös dolgaikat, illetve a vágyat ezek fenntartására és autonóm alakítására-továbbfejlesztésére. Míg a Proletariátus tehát a kapitalizmus elkülönítő és homogenizációs tendenciáinak az eredménye, addig a Multitude azoknak a sokszínű, szinguláris, instabil, illékony és komplex emberek közötti kapcsolatrendszernek az elnevezése, amelyek mindenkit magukban foglalnak a globális térben, a nagyvárosban. A Multitude tehát a „posztmodern közösség”, a biopolitikai kapitalizmusban a társadalmiságot és más korábbi formákat felváltó „közös lét” (common) (Negri-Hardt, 2004)

A forradalmi realizmus nézőpontja: a konstituáló erő és a posztmodern forradalom

A Multitude mikropolitikai racionalitásának és az Empire makropolitikai racionalitásának teoretikus megkülönböztetésének megértéséhez érdemes visszatérni egy pillanatra Negri magnum opusának „nulladik” kötetéhez. Negri *Insurgencias* című könyvében mutatja be, hogyan válik a (poszt)modern társadalmakban a konstituált hatalom (constituted power) a politikai realizmus,

vagyis a Reálpolitika, a konstituáló erő (constituent power) pedig a forradalmi realizmus, vagyis a társadalom emancipációs-önlétrehozó aktivitásának nézőpontjának ontológiai alapkategóriájává. Az *Empire* és későbbi könyvek már teljes evidenciaként „találják meg” a korszak konstituált hatalmát a makropolitika Empire-jében, konstituáló erejének lehetőségét pedig a mikropolitika Multitude-ben. (Negri, 1999:2, 31)

Az *Insurgencies* kulcsfejezetében Negri Marx „exoterikus” politikaelméletét bontja ki. Negri véleménye szerint ugyanis Marx munkásságában hatalmas egyensúlytalanság van a forradalmi folyamat leírását illetően, amennyiben a munka kooperatív jellegének bemutatása során jobbra annak destruktív jellegére koncentrálna. A munka módja és szervezete elleni lázadás ugyanis bár Marx legtöbb írásában ugyan forradalmi, de semmiképpen nem konstitutív. (Negri, 1999:251-268) Elemeiben azonban előkerül Marx munkáiban is egy új társadalmat konstituáló forradalmi erő megszületésének leírása – ami az ő legeredetibb hozzájárulása az úgynevezett konstituáló erőről szóló évszázados elméleti vitákhoz. (Kiss, 2011:215-221)

Negri úgy véli, hogy magát a konstituáló erőt Marxnál sokkal jobban megértette Machiavelli, Spinoza, Arendt, vagy az amerikai alapító atyák. (Negri, 1999) Amiben azonban Marx mégis megkerülhetetlen, az a konstituáló erő fogalmának materialista megalapozása, vagyis az a gondolat, hogy „az új politikai ontológia építész-mérnöke a kollektív munkás, a konstituáló erő marxista elmélete a kreatív emancipált munka építményének az elmélete, amit Marx a tőke fenomenológiájaként a termelés és akkumuláció elemzése során bemutatott. Ez az emancipációs tevékenység elsősorban politikai, az élő munka tölti be ezt az emancipációs szerepet, aminek során – a konstituáló erő gyakorlatát maga után vonva – a sokaságban kifejlődik a vágy arra, 'hogy az ellenállás abszolút szubjektumává váljon.' (Surin, 2005:211)

Negri szerint a kooperáció akkor változik át konstituáló erővé, amikor az együttműködés felismerve saját magát tudatos, kreatív, szabad és egyenlő társadalmi aktivitássá válik. Amikor a posztmodern kapitalizmusban a „közös” termelődése, az egyének kapcsolódásai és kommunikációja a társadalom tagjainak „közösségi” aktivitásává válik, abban a pillanatban a konstituáló erő létrejön. Vagy ahogyan Negri megfogalmazása a magyar nyelvre talán legérzékletesebben átültethető: a „common” a „társadalmi posztmodern formája” „politikaivá”, vagyis „közösséggé”, a forradalom posztmodern formájává alakul. „A gondolatok, imázsok, kódok, nyelvek, tudások és hatások termelődése a közös automatikus és autonóm termelődését jelenti, ami nem más, mint az élet termelése és újrateremtése. Az élet termelődésénél és újrateremtésénél pedig nincsen pontosabb definíciója a politikának. Ez persze nem jelenti, hogy a forradalmi átalakulás problémája önmagától megoldódna, először is azért, mert a „közös” termelődése közvetlenül a tőke uralmának van alávetve, másodszor pedig azért, mert a gazdaságban nincsen eredendően benne a politikai kapaci-

tások kifejlődése (vagyis hogy a közös szükségszerűen tudatosan önmagát megformáló közösséggé alakul – KV). (Negri-Hardt, 2011:365)

Az *Empire*, a *Multitude* és a *Commonwealth* című könyvekből álló trilógiájának legfontosabb teoretikus hozadéka véleményem szerint, hogy Negri realista politikai ontológiája a posztmodern korszak forradalmainak alapvető jellegét kísérli meg feltárni. Ezzel elméleti alapot nyújt ahhoz, hogy egy radikális demokratikus politikai projekt „realista” alapon legyen elgondolható, tehát a tulajdonképpeni „forradalmi realizmus” számára. Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy míg Negri szerint a politikai realizmus nézőpontjának fókuszában a „potestas”, a „constituted power”, a valami feletti uralom áll és ennek immanens és szükségszerű racionalitását-kényszereit kutatja, addig a forradalmi realizmus a „potentia-ra”, a „constituent powerre”, a valamiért fellépő erőre fókuszál és ennek természetét és perspektíváit kívánja feltárni, majd azok realizálását racionális projektté változtatni.

Negri realista politikai ontológiájában az a legmerészebb húzások egyike, hogy a korábbi marxizmusok forradalmi szubjektumát („revolutionary force”) a posztmodern konstituáló szubjektumára („democratic force of revolutionary innovation”) cseréli. Míg a forradalmi szubjektum (a párt, az osztály, a mozgalom, a szovjet állam stb.) a politikai aktorok-politikai kényszerek viszonyrendszerében helyezkedett el, addig a Sokaság konstituáló szubjektumként önmaga megformálására, az immateriális munka kapitalizmusában termelődő „közös” „közösséggé” alakítására, a saját életének korlátjaként megjelenő konstituált hatalmak alóli emancipációra („refusal” helyett „exodus”) törekszik: vagyis a „Multitude egy olyan politikai projekt, amelynek során a sokaság létrehozta önmagát”. (Negri-Hardt, 2004:211)

Ez a forradalmi realizmus minden korábbi forradalomban követendő nézőpont lehetett volna – a posztmodern kapitalizmusban azonban egyenesen a forradalmi politizálás egyetlen adekvát módja. Negri realista ontológiája a „posztmodern forradalmat” (amit a palesztin Intifáda, az alterglobalizációs mozgalom, a zapatizmus, az arab tavasz, a Podemos, az Occupy Wall Street, vagy éppen a menekültek mindent elárasztó tömegében lát újra, meg újra felbukkanni), ezt a behatárolhatatlan és társadalmi testként értelmezhetetlen közösségi formát próbálja beazonosítani – és végső soron a flesh fogalmát találja a legalkalmasabbnak leírására. (Nail, 2013; Negri-Hardt, 2004)

Mindebben természetesen nem az az igazán fontos, hogy Negri szövegei mennyiben tekinthetők az alterglobalizációs mozgalmak apologetikájának, a hajdani autonomista illúziók újratemtésének, hogy politikai gazdaságtani elemzései mennyiben helytállóak. Ami véleményem szerint Negri gondolatainak elevenségét és felforgató voltát napjainkban adja, az a meggyőződés, hogy minden forradalmi realizmusnak szüksége van egy olyan realista politikai ontológiára, amely lehetővé teszi számunkra, hogy a forradalmat elképzeljük. Egy más világ létrejöttének lehetőségének tagadása maga az utópia – az utópiától

akkor szabadulunk meg, akkor vagyunk ténylegesen „politikai realisták”, ha képesek vagyunk egy más világ létrejöttét elgondolni. Negri szövegei ebből a perspektívából nézve szinte végtelen tárházát nyújtják a radikális baloldal történetéből az újabb és újabb krízisek és kihívások során születő vízióknak a forradalomról és magyarázatot kínálnak a mai baloldal utópikus-romantikus-nosztalgikus köntösbe bújtatott kapitulációjának – hogy azután trilógiájának kötetében felvázolja saját képét az új évezred első évtizedeinek lázadásairól: „Amit napjainkban magunk előtt látunk, az a társadalmi szövet egy fajtája; hús és vér, de nem test: közös, élő szubsztancia. Ez a test, ahogyan Merleau-Ponty fogalmazott, nem dolog, nem tudat, nem lényeg. Inkább ahhoz hasonlít, amit az antik fogalommal elemnek nevezünk, ahogyan a tűzről, vízről, földről és levegőről beszélünk. A multitude teste nem más, mint a tiszta potenciál, egy megformálatlan életerő, egy a fenti módon értelmezett eleme a társadalmi létnek, amely mindig az élet teljessége felé törekszik. Ebből az ontológiai perspektívából nézve a multitude egy olyan elementáris erő, amely folyamatosan létrehozza a társadalmi létet, ennek során meghaladva valamennyi korábbi politikai-gazdasági értéket. ... Ha a politikai rend és hatalmi kontroll oldaláról nézzük, akkor a sokaság örjítően megfoghatatlan és ellenőrizhetetlen, hiszen lehetetlenség bármifajta hagyományos hierarchiába behelyezni azt. Spinoza az, aki megtanít bennünket arra, hogy az ellenőrizhetetlen és óriási testszövetben ne mindent elsodró veszélyt lássunk, hanem lehetőséget egy alternatív társadalom létrehozatalára”. (Negri-Hardt, 2004:192)

Hivatkozott művek

- Alliez, Eric (2010): Deleuze and Politics? *New Formations* 68: Vol 15 No 1.
- Badiou, Alain (2010): The Idea. In: Zizek, Slavoj (ed): *The Idea of Communism*. London: Verso 1-15.
- Balázs Gábor (2013): Az olasz Autonómia. *Új Egyenlítő*. I. évf. 2. 45-60.
- Balibar, Etienne (2014): *The Philosophy Of Marx*. London: Verso.
- Blackledge, Paul (2010): Marxism, Nihilism and the Problem of Ethical Politics Today. *Socialism and Democracy* Vol 24 No 2 101-123.
- Brown, Nichlas – Szeman, Imre (2005): What is the Multitude? *Cultural Studies* Vol. 19, No. 3 May 2005, 372-387.
- Buchanan, Ian – Parr, Adrian (2006): Introduction. In Buchanan, Ian – Parr, Adrian (eds): *Deleuze and the Contemporary World*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Callinicos, Alex (2001): Tony Negri in perspective. *International Socialism*. Vol. 55. No. 1.
- Cascarino, Cesare – Makdisi, Sereae (1995): *Marxism Beyond Marxism*. New York: Routledge.

- D'Amato, Paul (2014): The disappearing working class? In: D'Amato, Paul: *The Meaning of Marxism*. London: Haymarker Books, 90-114.
- Deleuze, Gilles – Guattari, Félix (1987): *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. Minnesota: University of Minnesota Press.
- Kiss Viktor (2011): *Marx & Ideológia*. Budapest: L'Harmattan kiadó.
- Klein, Naomi (2008): *The Shock Doctrine. The Rise of Disaster Capitalism*. New York: Picador.
- Marks, John (1998): Gilles, Deleuze: *Vitalism and Multiplicity*. London: Pluto.
- Nail, Thomas (2013): Deleuze, Occupy and the Actuality of Revolution. *Theory & Event*. Vol. 16, No 1.
- Negri, Antonio – Guattari, Félix (1990): *Communists, like us. New spaces of liberty, new lines of alliances*. London: Autonomedia.
- Negri, Antonio – Hardt, Michael (2000): *Empire*. New York: Penguin.
- Negri, Antonio – Hardt, Michael (2004): *Multitude. War and Democracy in the Age of Empire*. New York: Penguin.
- Negri, Antonio – Hardt, Michael (2009): Commonwealth – An Exchange with David Harvey. *Artforum* Vol 48 No 3 210-221.
- Negri, Antonio – Hardt, Michael (2011): *Commonwealth*. New York. Belknap Press.
- Negri, Antonio (1982): Archaeology and Project: The Mass Worker and the Social Worker. In: Negri, Antonio: *Revolution Retrieved: Writings on Marx, Keynes, Capitalist Crisis and New Social Subjects (1967-83)*. London. Red Notes, 1982. 199-22.
- Negri, Antonio (1992): *Marx beyond Marx: lessons on the Grundrisse*. London: Pluto Press.
- Negri, Antonio (1999): *Insurgencies. Constituent Power and the Modern State*. Minnesota: University of Minnesota.
- Negri, Antonio (2005): Workers' Party Against Work. In: Negri, Antonio: *Books for Burning: Between Civil War and Democracy in 1970s Italy*. London: Verso, 53-73.
- Negri, Antonio (2006): Exile. *Rethinking Marxism*, Vol 18 No 3 360-385.
- Negri, Antonio (2006): Futbol and class struggle. *Liberation*. Interjú. <https://antonionegriinenglish.wordpress.com/2010/07/30/futbolclassstruggle/> letöltve: 2015. november 10.
- Negri, Antonio (2011): *Trilogy of Resistance*. New York: Michigan University Press.
- Passavant, Paul A (2004): Introduction. Postmodern Republicanism. In: Passavant, Paul A: *Empire's New Clothes*. NY: Routledge 1-21.
- Patton, Paul (2011): What is Deleuzian Political Philosophy? *Crítica Contemporánea. Revista de Teoría Política*, Vol 20. No 1.
- Southall, Nicholas (2010): *A multitude of possibilities*. Phd disszertáció. Wollongong: University of Wollongong.
- Surin, Kenneth (2005): Now Everything Must Be Reinvented. Negri and Revolution. In: Murphy, Timothy S (ed.): *Resistance in Practice. The Philosophy of Negri*. London: Pluto Press. 205-242.

- Tampio, Nicholas (2009): Assemblages and the Multitude. Deleuze, Hardt, Negri and the Postmodern Left. *European Journal of Political Theory*. Vol 8. No 3. 383-400.
- Thoburn, Nicholas (2014): *Deleuze, Marx and Politics*. New York: Routledge.
- Toscano, Alberto (2009): Chronicles of Insurrection: Tronti, Negri and the Subject of Antagonism. *Cosmos and History: The Journal of Natural and Social Philosophy*, Vol 5, No 1
- Wright, Steve (2009): Lessons from defeat: Antonio Negri, autonomist Marxism and anarcho-syndicalism from seventies Italy to today. *Libcom*, <https://libcom.org/library/lessons-defeat-antonio-negri-autonomist-marxism-anarcho-syndicalism-seventies-italy-today> letöltve: 2015. november 2.